

مرکز جهانی علوم اسلامی

جمهوری اسلامی ایران - قم - ۱۳۵۸

مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی

تواضع و تکبر در قرآن و حدیث

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته فقه و معارف اسلامی

گرایش؛ قرآن

نگارش؛ اختر عباس جعفری

استاد راهنما؛ حجة الاسلام و المسلمین سید محمد شفیعی دارابی

استاد مشاور؛ حجة الاسلام و المسلمین حسین مهدی زاده

خرداد ۱۳۸۶

کتابخانه جامع مرکز جهانی علوم اسلامی

شماره ثبت:

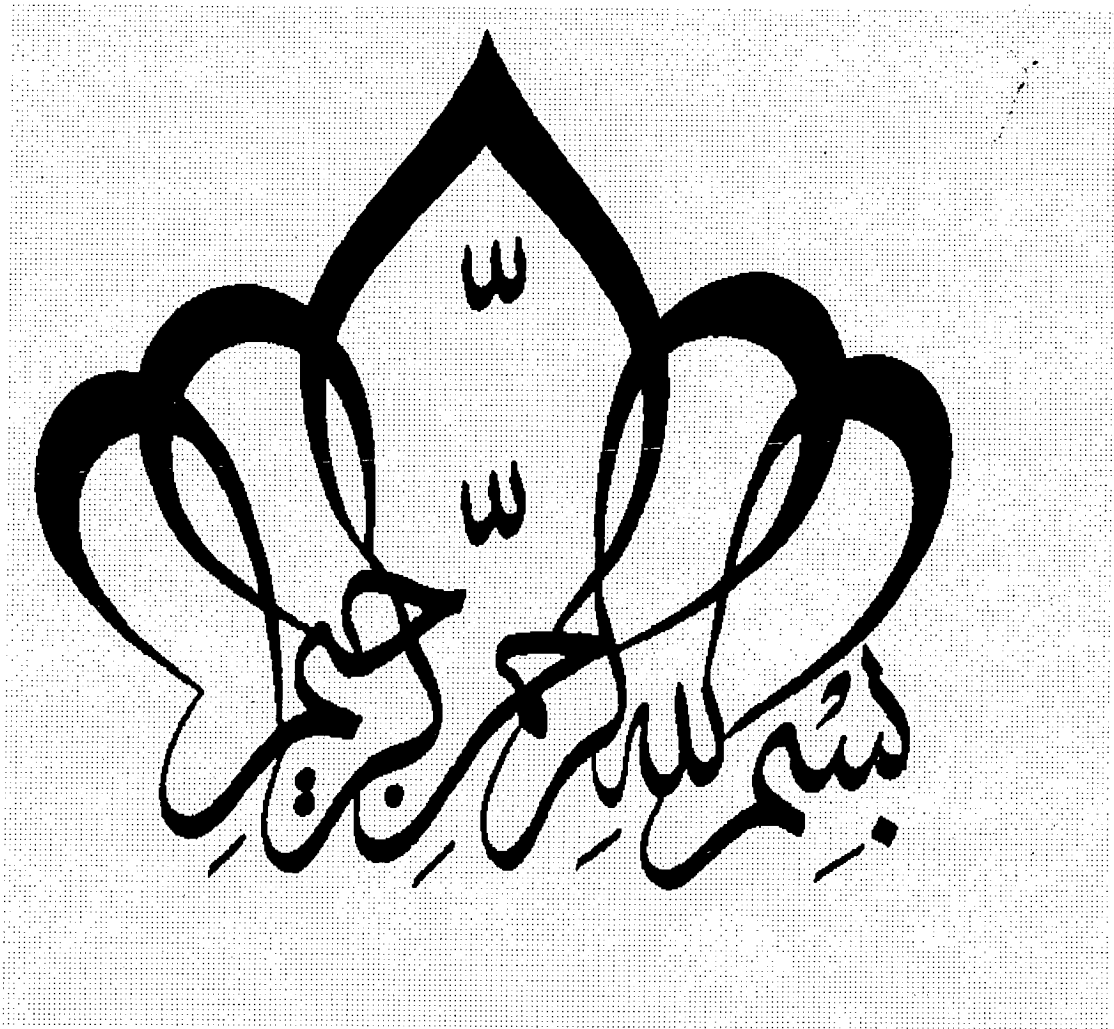
۹۶۰

تاریخ ثبت:

□ مسئولیت مطالب مندرج در این پایان نامه ، به عهده نویسنده می باشد.

□ هر گونه استفاده از این پایان نامه با ذکر منبع ، بلاشکال است و نشر آن

در داخل کشور منوط به اخذ مجوز از مرکز جهانی علوم اسلامی است.

تقدیم به : ساحت مقدس امام حاضر غایب نما یعنی

بقیة الله الاعظم مهدی فاطمه (علیه السلام) همو که با آمدنش عدالت
را به ارمغان خواهد آورد فقر و فساد را از عالم ریشه کن خواهد
ساخت و تقدیم به روح پر فتوح بنیانگذار کبیر انقلاب اسلامی حضرت
آیة الله العظمی امام خمینی (رضوان الله تعالی علیه)

ونائب بر حق ایشان حضرت آیة الله العظمی خامنه ای (مدظله العالی)
رهبر عزیز و فرزانه انقلاب اسلامی ، که بزرگ پرچمدار شایسته اسلام ،
قرآن و انقلاب اسلامی می باشد.

تقدیر و تشکر :

«الحمد لله الذی هدانا لهذا وما كنا لنهتدی لولا أن هدانا الله»

حمد و سپاس خدای را که ما را به نور قرآن و رهنمود های دین مبین اسلام هدایت فرمود ، که اگر این توفیق الهی نصیب ما نمی گردید امکان هدایت هر گز فراهم نمی شد و از باب من لم یشکر المخلوق ، لم یشکر الخالق، بر خود لازم میدانم که از زحمات استاد فرزانه و با تقوی، جناب حجة الاسلام والمسلمین آقای سید محمد شفیعی دارابی (حفظه الله) که در ارائه هر چه بهتر و کاملتر این نوشتار، از رهنمودها و راهنمایی های ایشان بهره های فراوان بردم، کمال تشکر و قدردانی را داشته باشم، وهم چنین از زحمات و روشنگری های بی دریغ استاد فرزانه و بزرگوار حجة الاسلام والمسلمین جناب آقای حسین مهدی زاده حفظه الله که بنده را مورد عنایت خویش قرار دادند کمال تشکر و امتنان را بنمایم، و از ذات اقدس الهی توفیقات روز افزون و سلامتی و سر بلندی بیش از پیش این اساتید گرانقدر را خواستارم .

و نیز از پدر و مادر عزیزم که همواره دعای خیر شان در این مسیر پشتیبان و دلگرم کننده من بوده است. و بواسطه آنها فیوضات الهی نصیبم شد و خانواده ام که کمبود ها و سخی ها را با بردباری و بزرگی تحمل کرده اند و مرا در این مسیر کمک نمودند، نهایت قدردانی و تشکر را می نمایم.

چکیده:

در این پژوهش موضوع تواضع و تکبر در قرآن و حدیث مورد بررسی قرار گرفته که دارای پنج فصل می باشد.

فصل اول مربوط به کلیات تحقیق است که در آن به تبیین تحقیق، پیشینه تحقیق، اهمیت و ضرورت تحقیق، روش تحقیق، سؤال های تحقیق، مفهوم شناسی تواضع و تکبر و واژه های آنها و جایگاه تواضع و تکبر در نظام اخلاقی اسلامی ذکر کردیم.

در فصل دوم به اقسام و مصادیق تواضع و تکبر پرداخته شده است که من جمله تواضع و تکبر در برابر خداوند و مصادیق آنها و تواضع پیامبر اسلام (صلی الله علیه وآله وسلم) در برابر مردم و مصادیق آنها را ذکر کردیم.

اما در فصل سوم عوامل پیدایش تواضع و تکبر را بیان کردیم که از آنها و نیز توضیح مختصری می دهیم عوامل تواضع، شناخت فلسفه آفرینش، عبودیت و شکر به شاهد نعمت را بر اساس آیات و روایات مورد تحقیق قرار دادیم.

و هم چنین عوامل تکبر که از آنان کسانی که در عبادت و عمل احساس غرور کنند و نیز علم، دانش و مالداري، و غیر ذلک که با استفاده از آیات و روایات در این تحقیق مورد ارزیابی قرار گرفتیم.

اما در فصل چهارم: آثار تواضع و تکبر در زندگی اجتماعی و فردی از دیدگاه قرآن و حدیث مورد بررسی قرار گرفته که از آن جمله ارتباط به خدا و رفعت و بلندی در دانش به عنوان تواضع و جلب محبت مردم و ادب احترام به دیگران را و هم چنین تکبر فردی و اجتماعی منوط از مقام ولایت و محرومیت از علم و حکمت غیر ذلک در آیات و روایات بررسی کردیم

اما در فصل پنجم به روش ایجاد تواضع و از بین بردن تکبر که مشتمل بر این مطلب که روش علمی معرفت نفس و روش عملی آن را با تمسک به آیات و روایات بررسی کردیم نیز جمع بندی، نتیجه گیری، توصیه و پیشنهادات را در فصل فوق بیان نمودیم.

فهرست مطالب

- تقدیم به
- تقدیر و تشکر
- چکیده

فصل اول

کلیات

- (الف) کلیات تحقیق ۱
- تبیین موضوع تحقیق ۱
- پیشینه موضوع تحقیق ۲
- اهمیت و ضرورت تحقیق ۴
- روش تحقیق ۴
- سئوالهای تحقیق ۵
- محدودیت ها و مشکلات تحقیق ۵
- (ب) - مبحث اول مفهوم شناسی تواضع :
- تواضع در لغت ۶
- تواضع در اصطلاح ۶
- واژه های مرتبط با تواضع ۱۱
- اخبات ۱۱
- خشوع و خضوع ۱۴
- فرق بین خضوع و خشوع ۱۶
- هون ۱۶
- (ج) جایگاه تواضع در نظام اخلاقی اسلام ۱۸
- تواضع از دیدگاه قرآن ۱۸
- تواضع از دیدگاه احادیث ۲۰

۲۴	مبحث دوم : مفهوم شناسی تکبر
۲۴	تکبر در لغت
۲۵	تکبر در اصطلاح
۳۱	واژه مرتبط با تکبر
۳۱	عجب
۳۲	غرور
۳۴	فرق میان عجب و کبر
۳۵	(د) جایگاه تکبر در نظام اخلاقی اسلام
۳۵	تکبر از دیدگاه قرآن
۴۴	تکبر از دیدگاه احادیث

فصل دوم

اقسام تواضع و تکبر و مصادیق آنها

۴۹	مبحث اول اقسام تواضع و مصادیق آن
۴۹	الف- تواضع در برابر خدا
۵۲	(۱) عبادت و فرمان برداری
۵۵	(۲) پرهیز از اسراف در زندگی
۵۸	ب- تواضع پیامبران در برابر مردم و جامعه
۶۰	(۱) عفو گذشت از تخلفات جزئی جامعه
۶۳	(۲) مهر و محبت به مؤمنین
۶۵	مبحث دوم: اقسام تکبر و مصادیق آن
۶۶	الف- تکبر در برابر خدا
۶۹	(۱) بازیچه گرفتن دین خدا
۷۱	(۲) ترک عبادت از روی تکبر

۷۲.....	(۳) تکبر ورزی از ره گذر گناه
۷۶.....	تکبر در برابر پیامبران
۷۸.....	(۱) ثروت مندی مانع پذیرش دعوت انبیاء
۸۰.....	ج- تکبر در برابر هموعان
۸۱.....	(۱) تحقیر دیگران
۸۴.....	(۲) گام برداشتن با نخوت و غرور

فصل سوم

عوامل و موجبات تواضع و تکبر

۸۷.....	مبحث اول : عوامل و موجبات تواضع
۸۷.....	شناخت فلسفه آفرینش انسان
۹۰.....	شکر مشاهده نعمت
۹۴.....	عدم انتظار ستایش از دیگران
۹۶.....	عدم انتظار احترام از مردم
۹۹.....	مبحث دوم : عوامل و موجبات تکبر
۱۰۰.....	عمل و عبادت ناخالص
۱۰۲.....	علم و دانش
۱۰۴.....	مال و ثروت
۱۰۷.....	تندرستی و فخر فروشی
۱۱۰.....	نسب و حسب

فصل چهارم

آثار تواضع و تکبر در زندگی فردی و اجتماعی انسان

۱۱۵.....	(الف) آثار تواضع در زندگی فردی انسان
۱۱۵.....	تقویت ارتباط با خدا

۱۲۰.....	رفعت و فزونی در دانش
۱۲۳.....	پذیرفتن شدن عبادت
۱۲۷.....	(ب) آثار تواضع در زندگی فردی و اجتماعی
۱۲۷.....	جلب محبت مردم
۱۳۱.....	رعایت ادب و احترام حسی
۱۳۵.....	(ج) آثار تکبر در زندگی فردی انسان
۱۳۵.....	سقوط از منزلت
۱۳۸.....	محرومیت از دستیابی علم و حکمت
۱۴۱.....	تکبر مانع عبادت و بندگی راستین خدا
۱۴۴.....	(د) آثار تکبر در زندگی اجتماعی انسان
۱۴۴.....	ریاکاری در انفاق اموال
۱۴۷.....	تضییع حقوق دیگران
۱۵۰.....	بخل ورزی

فصل پنجم

روشهای ایجاد تواضع و ازین بردن تکبر

۱۵۵.....	۱- روشهای علمی ایجاد تواضع
۱۵۵.....	معرفت نفس
۱۶۱.....	۲- روشهای عملی ایجاد تواضع
۱۶۱.....	عبادت خاضعانه و خاشعانه
۱۶۳.....	پوشیدن جامه های ساده
۱۶۵.....	نشستن در پائین مجلس
۱۶۶.....	راه رفتن با آرامش
۱۶۷.....	حلم و بردباری

۱۶۸.....	سبقت در سلام
۱۷۲.....	میانه روی در انفاق
۱۷۴.....	نرک مجادله و مرء
۱۷۶.....	خوردن طعام با توده مردم
۱۷۹.....	اجابت دعوت بی نوایان
۱۸۰.....	جمع بندی و نتیجه گیری
۱۸۷.....	توصیه ها و پیشنهاد ها
۱۸۸.....	فهرست منابع

در فصل اول پاسخ کلیات تحقیق و مفهوم تواضع و تکبر در نظر لغت و اصطلاح و اهمیت آنان در اخلاق اسلامی داده می شود.

(الف) کلیات تحقیق:

۱- تبیین موضوع تحقیق:

انسان فطرتاً دنبال تحصیل سعادت دنیا و آخرت است و این سعادت انسان را به کمال میرساند و در زندگی خودش فضائل و ارزش مند را پیاده می کند که یکی از صفات اخلاقی و ارزشمندی که باعث کمال که انسان در زندگی است، صفت تواضع و فروتنی می باشد و اوصاف بر جسته و فضائل اخلاقی بندگان خاص خدا است و زمانی که خداوند بندگان شایسته خود را معرفی می کند چنین می فرماید:

« وَ عِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا ^۱ »

بندگان خاص خداوند رحمان کسانی هستند که با تواضع با آرامش و بدون تکبر بر زمین راه می روند چنانچه صفت تواضع یکی از نشانه های بندگان مخلص خدا میباشد و کسانی که می خواهند سعادت دنیا و آخرت را به دست آورند ایشان بندگان خاص خدا می باشد. در مقابل صفت تواضع تکبر است که خداوند متعال آنرا مورد نکوهش قرار داده چنین می فرماید:

« وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّكَ لَنْ تَخْرِقَ الْأَرْضَ وَلَنْ تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولًا ^۲ »

در روی زمین با تکبر و غرور راه مرو چرا نمی توانی زمین را بشکافی و طول قامت اش هرگز به کوه ها نمی رسد.

در آیات و روایات به تواضع و تکبر مورد اشاره شده است که مورد مدح و تکبر نکوهش قرار گرفته است و از این رو موضوع تحقیق تواضع و تکبر در قرآن و حدیث را انتخاب کردم و در این موضوع مباحث مهم مورد بررسی واقع شده که من جمله معنای تواضع تکبر از دیدگاه لغت و اصطلاح و اقسام تواضع و تکبر و مصادیق آنها و آثار تواضع و تکبر در نظام زندگی فردی و اجتماعی مورد توجه قرار گرفته است.

۱- سوره فرقان، آیه ۶۳

۲- سوره اسراء آیه ۳۷

۲- پیشینه موضوع تحقیق :

با تتبع که بنده در مورد تواضع و تکبر کردم، تا هنوز کتاب های مستقل در این موضوع به نظر بنده نرسیده، ولی در کتابهای اخلاقی به این موضوع به طور پراکنده پرداخته شده است و به عنوان مثال چند نمونه از کتابهای اخلاقی در باره تواضع و تکبر مطالب ذکر کرده اند که در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفته است.

۱- المحجة البيضاء فی تهذیب الاحیاء : مؤلف ملاً محسن فیض کاشانی (رحمة..) (متوفی ۱۰۹۱)
(و این کتاب در حقیقت اصلاح است که بر احیاء العلوم الدین غزالی طوسی، نوشته شده و در کتاب مذکور روایات ضعیف را حذف کرده اند و اصلاحات اساسی و خوب را انجام داده اند و در این کتاب روایات اخلاقی از کتب اهل سنت که در موضوع تواضع و تکبر ذکر شده است، نقل شده است.

۲- جامع السعادات : تألیف محمد مهدی نراقی قدس سره (متوفی ۱۲۰۹) در این کتاب در باره تواضع و تکبر مباحث را بیان کرده اند و اولاً تعریف تواضع و تکبر را بیان می کند پس به استناد آن به آیات و روایات می پردازند و در این کتاب مباحث تواضع مورد مدح و تکبر که مورد مذمت است هر دو عنوان را بیان می کند.

۳- معراج السعادة : تدوین ملاً احمد نراقی (پسر محمد مهدی نراقی) است و در این کتاب عنوان کردن مخصوص تواضع و تکبر و ارائه تعریف آنها می باشد ولی این کتاب از ویژه گی علمی و برای یک محقق و پژوهشگر بر خوردار است و بنابر این دقت می خواهد و هم چنین به نشانه ها و علامات تواضع و تکبر در کتاب فوق اشاره شده است.

۴- بنیاد های اخلاقی اسلامی : تدوین کننده کتاب فوق الذکر مهدی حائری است و این کتاب دو قسمت تقسیم شده: یکی اخلاق نظری دیگری اخلاق عملی که مؤلف آن علامه عبد الله شبر است (متوفی ۱۲۴۲) در این کتاب اخلاق اجتماعی و رذائل اخلاقی بیان شده است و مباحث های مربوط به موضع تحقیق بطریق احسن بیان شده است.

۵- چهل حدیث : تألیف امام راحل (رحمة ... علیه) است که در آن مباحث تواضع و تکبر را بسیار جالب مطرح کرده اند در مورد آن مطالب نیاز به دقت و تأمل فراوان می باشد.

۶- تنبیه الخواطر ونزهة النواظر: این کتاب معروف به مجموعه ورام است : تدوین و تألیف آن بوسیله ابوالحسن ورام بن فراس المالکی (المتوفی ۶۰۵) در اواخر قرن ششم و یا اوائل قرن هفتم انجام شده ودر این کتاب به مباحث که مورد تحقیق است پرداخته وروایات نقل شده است و از این رو استفاده از آن این نوشتار را پر بار می سازد.

۷- گناهان کبیره : نوشته شهید محراب آیه الله سید عبدالحسین دستغیب (رحمة الله علیه) است ودر این کتاب بحث تکبر بیان شده است مباحث که مربوط به تکبر است من جمله آثار وپیامد های آن بیان شده است .

۸- احیاء علوم الدین: تألیف ابوحامد غزالی طوسی (متوفی ۵۰۵) است واین کتاب مشتمل بر موضوعات مختلف اخلاقی بوده است ودر ضمن، موضوع تواضع و تکبر که مورد نیاز این تحقیق است، مطرح میگردد وعوامل و ابزار تواضع و تکبر را به استشهاد آیات وروایات متذکر شده است ونیز آثار تواضع و تکبر را هم توضیح داده است.

از سایر کتابهای که به موضوع تحقیق ارتباط داشتند، استفاده کردیم که از آن جمله: نهج البلاغه، قلب سلیم، اخلاق ناصری، وغیر از آنها که این کتب اخلاقی در کمیت و کیفیت این تحقیق کمک قابل توجه بوده اند.

۳- اهمیت و ضرورت تحقیق:

تواضع که یکی از صفات برجسته ی اخلاقی است، در زندگی فردی و اجتماعی انسان خیلی مؤثر است و عالی ترین مقام در پیشگاه خداوند متعال کسانی دارند که در عبادت الهی صفت تواضع را داشته باشند و به همین سبب برای این صفت نیک در دین خداوند متعال بسیار اهمیت دارد چنانچه خداوند متعال می فرماید :

«الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ»^۱ «آنها که در نماز شان خشوع دارند»

حقیقت عبادت و بندگی در نظام مقدس اسلام نماز است باید انسان سعی کند تا در عمل روحیه نیاز به پروردگار خود را حفظ کند و تا صفت تواضع و خشوع را در پیشگاه خداوند بدست می آورد پس انسان در نظام زندگی فردی و اجتماعی از صفت تواضع خالی نیست از این لحاظ لازم شد که این موضوع مورد تحقیق قرار گیرد.

و در مقابل صفت تکبر که یکی از صفات رذیله در دین اسلام محسوب شده است باید مسلمین از این بیماری اخلاقی اصلاح بشود تا اینکه انسان به کمال و رشد مطلوب برسد و سعادت اخروی را کسب کند و این در صورت امکان پذیر است که هر کسی آثار این صفت رذیله و خبیثه را خوب بشناسد و سپس به درمان آن پردازد پس تواضع است که انسان را در زندگی فردی و اجتماعی سعادت و کرامت می بخشد و بر عکس صفت زشت تکبر آثار منفی را در زندگی وی به همراه می آورد بنابر این ضروری بود که هر دو موضوع مورد تحقیق و پژوهش قرار گیرد.

۴- روش تحقیق :

برای هر محقق و پژوهشگر ضروری است با موضوع تحقیق آشنایی کامل داشته باشد که تنظیم و انسجام در میان ابحاث موجود باشد و نیز مطالب آن موضوع تحقیق صاف و شفاف باشد بنابر این در این تحقیق منابع اولیه اسلامی موضوع تحقیق قرار می گیرد و این تحقیق را به که صورت آیات و روایات بودند را از منابع اولیه موجود جمع آوری سپس آن مطالب جمع شده را به طور منظم در فصل های پایان نامه گنجانیده و نیز در حد توان بحث های تحلیلی انجام گرفته است .

۵- سئوالهای تحقیق :

- الف : سؤال اصلی : تواضع از دیدگاه قرآن و حدیث چیست ؟
- ب : سئوالهای فرعی : ۱- مفهوم تواضع و تکبر از نظر لغت و اصطلاح چیست ؟
- ۲- اهمیت و جایگاه تواضع و تکبر در اخلاق اسلامی چیست ؟
- ۳- اقسام تواضع و تکبر و مصادیق آنها چیست ؟
- ۴- عوامل پیدایش تواضع و تکبر از دیدگاه قرآن و حدیث چیست ؟
- ۵- آثار مثبت تواضع و منفی تکبر در قرآن و حدیث چیست ؟
- ۶- روشهای ایجاد تواضع و از بین بردن تکبر ؟

۶- محدودیت ها و مشکلات تحقیق :

یکی از محدودیت ها و مشکلات تحقیق در موضوع تحقیق مشکل زبان بوده چنانچه زبان من فارسی نیست ولی سعی و کوشش من در این تحقیق فهمیدن مطالب از منابع عربی و ترجمه فارسی محتوی آن بوده است و نیز رهنمود های ادبی استاد راهنما و مشاور محترم این تحقیق را نباید نادیده گرفت که در فرایند ترکیب و رعایت اصول نگارش سعی وافر میبود داشتند. استفاده از کتب واژه شناسی تلاش بیشتر در جهت درک مطالب و تدوین آن به عهده خودم بوده است.

(ب) مفهوم شناسی :

مبحث اوّل مفهوم شناسی تواضع:

تواضع در لغت :

۱- خلیل لغت شناس معروف در کتاب العین می نویسد «الوضع مصدر وَضَعَ يَضَعُ والتواضع التذليل»^۱ تواضع از ماده وضع گرفته شده است و به معنی تذلل و فروتنی است، و خود ماده وَضَعَ به معنی فروتنی است.

۲- ابن منظور می نویسد : واژه تواضع از ماده «وَضَعَ يُوَضِعُ وَضَاعَةً» در اصل به معنی افتادگی و فروتنی است «الوضع ضد الرفع ، التواضع التذلل»^۲ وضع ضد رفع و بلندی است تواضع به معنی افتادگی و خاکساری است (تواضع الرجل) یعنی خود را هم تراز او کرد، فروتنی نمود.

۳- راغب اصفهانی می نویسد: «الوضع اعم من الحطّ وقد وضعت الحمل فهو موضوع»^۳ معنی وضع اعم از انحطاط است، لذا در باره زن باردار گفته می شود وقتی که بار خودش را پائین گذاشت یا وضع حمل کرد و نوزادش را که پائین آمده است موضوع گفته می شود.

تواضع در اصطلاح:

تواضع در میان صاحبان علم اخلاق، در مقابل تکبر قرار گرفته اند و بعنوان یکی از صفات بر جسته ای اخلاقی بیان شده است و نیز در باره ای تواضع علماء علم اخلاق تعریف متعدد دارند که برخی تواضع را به معنی شکسته نفسی و برخی دیگر کوچک شمردن بدون پذیرش ذلت در برابر هموعان معنی کرده اند در اینجا تعریفهای تواضع ارائه گردیده است

۱- الفراهیدی - خلیل احمد- العین ج ۳ ص ۱۹۶۱ طبعه اول ۱۴۱۴ هـ ق انتشارات اسوه- قم
 ۲- ابن منظور- لسان العرب -ج ۱۵ ص ۳۲۵ طبعه اول - ۱۴۰۸- ۱۹۸۸ م دار احیاء تراث العربی بیروت
 ۳- راغب اصفهانی- المفردات فی غریب القرآن - ص ۵۲۵- بی -تا دارالمعرفة- بیروت

که آنرا می پردازیم چنانچه نصیر الدین طوسی می نویسد: تواضع آن بود که خود را بر تر نشمرد بر کسانی که در جاه از او نازلتر باشد.^۱

مرحوم محمد مهدی نراقی می نویسد: «التواضع وهو انكسار للنفس يمنعها من ان يهري لزالتها مزية على التفسير وتلزمه افعال واقوال موجبة لاستفهام الغير واكرام».^۲ مراد از تواضع شکسته نفسی است که مانع شود که آدمی خود را بر تر وبالاتر از دیگری بداند و لازمه تواضع کردارهای وگفتارها است که موجب بزرگداشت واکرام غیر باشد

مرحوم احمد نراقی در معراج السعادة می نویسد: «تواضع عبارت است از شکسته نفسی که نگذارد آدمی خود را بالاتر از دیگری ببیند و لازمه آن کردار وگفتار چندی است که دلالت بر تعظیم دیگران واکرام ایشان میکند».^۳

شهید محراب دستغب در کتاب گناهان کبیره می نویسد: تواضع حالتی در نفس است که از آن به فروتنی و شکسته نفسی و پست شمردن و ذلیل داشتن خود، تعبیر می شود.^۴

پاسخ امام هشتم (ع) درباره تواضع ؛ تواضع چیست؟

امام هشتم (ع) فرمود: «التواضع درجات منها ان يعرف المرء قدر نفسه ينزلها منزلتها بقلب سليم لا يجب ان يأتي الى احد الا مثل ما اوتي اليه ان رأى سيئة درئها بالحسنة، كاظم الغيظ عاف عن الناس والله يحب المحسنين».^۵ تواضع درجاتی دارد از آن جمله اینکه مرد اندازه خود را بداند و آنرا در جای شایسته بدان فرود آورد ودلی سالم داشته باشد ونخواهد به کسی چیزی دهد، جز آنچه به او داده شود اگر بدی از کسی دید به خوبی و نیکی آنرا پاسخ دهد، خشم خود را فرو برد واز گناهان مردم در گذرد و آنها را مورد عفو قرار دهد خداوند نیکو کاران را دوست دارد.

۱- خواجه نصیر الدین طوسی ، اخلاق ناصری تبریز ایران نشر چاپ سنگی ص ۱۲۱ - ۱۳۲۰هـ ق

۲- محمد مهدی نراقی- جامع السعادات بی جا - منشورات جامعة النجف، ۱۳۸۳ هـ ج ۱ - ص ۳۵۸-۱۹۶۳ م -

۳- ملا احمد نراقی- معراج السعادة انتشارات هجرت- قم ص ۳۰۰-۱۳۷۴هـ ش -

۴- عبدالحسین دستغیب ، گناهان کبیره انتشارات اسلامی قم- ج ۲ ص ۱۴۷-۱۳۷۴ ش

۵- محمد بن یعقوب کلینی ، اصول کافی بیروت دار التعارف للمطبوعات ج ۲- ص ۱۳۲

مرحوم فیض کاشانی می نویسد: تواضع مانند سایر صفات اخلاقی دارای دو طرف افراط و تفریط است و تواضع حد وسط آن، حد بین افراط (تکبر) و تفریط (پذیرش ذلت و پستی) است، آنچه بعنوان تواضع پسندیده است همان کوچکی کردن بدون پذیرش ذلت است به عنوان مثال: کسی که سعی دارد بر امثال خود برتری جوید و آنها را پشت سر اندازد متکبر است و کسی که خود را بعد از آنها قرار دهد، متواضع است ولی پینه دوزی بر دانشمندی بزرگی وارد شود، دانشمند از جای خود بر خیزد و او را بر جای خود بنشانند و کفش او را بر دارد و پیش پای او جفت کند این روش تواضع نیست بلکه یک نوع تذلل نیکو هیده است.^۱

امام خمینی (قدس سره) تواضع را در مقابل کبر قرار داده و در این باره امام میفرماید: «به مناسبت آنکه تواضع را در مقابل کبر قرار داده اند، نه در مقابل تکبر، باید آن را از صفات نفسانیه دانست، چنانچه که کبر از صفات نفسانیه است و تکبر اظهار کبر کردن است گرچه در ظاهر عرف و لغت، تواضع اظهار کوچکی کردن است در هر صورت انسان چون خود بین و خود خواه است، این خود خواهی و محبت مفرط به نفس سبب می شود که از نقائص و عیوب خود محجوب شود و بدی های خود را نبیند، بلکه گاهی بدیهای خود را در نظرش بخوبی جلوه کند و فضائل و خوبی های که دارد در نظرش مضاعف گردد و به همین جهت خوبی دیگران در نظرش محجوب شود و بدیهای آنان در نظرش مضاعف گردد پس چون کمال خود و نقص دیگران را دید و محبت مفرط به نفس نیز کمک کرد، در نفس یک حالت اعجابی پیدا شود نسبت به خودش پس از این حالت، به باطن نفس، خود را بر دیگران ترجیح دهد و حالت سر بلندی و بزرگی برای او دست دهد، و خود را بزرگ تر از دیگران ببیند و این حالت کبر است و چون این حالت قلبی در ملک بدن ظاهر شود، سر کشی و سر فرازی کند بر یگران، و در ظاهر نیز بزرگ فروشی کند و این تکبر است و چون از احتجاب بیرون آید و خود را به همان طور که هست ببیند بلکه نسبت به خود با نظر خورده گیری بنگرد و به خود سوء ظن پیدا کند، پس خودش را در نظرش کوچک و خوار شمرد و ذلت و افتخار نفس را دریابد و چون با این نظر همراه شد، باحسن ظن به دیگران و بزرگ شمردن مخلوقات خدا و مظاهر جلال و جمال حق عالی، کم کم در نفس یک حالت تذلیل و سر افکندیگی پیدا شود و خود را

از دیگران کوچک شمرد و این حالت تواضع قلبی است که آثار آن در ملک بدن که ظاهر شد گویند: تواضع و متواضع شد،^۱

شهید مرتضی مطهری در مجموعه آثار می نویسد: «کسی که می خواهد پیام را آنهم پیام خدا را به مردم برساند، باید در مقابل مردم در نهایت درجه فروتن باشد یعنی پر مدعای نکند، اظهار انانیت و منیت نکند مردم را تحقیر نکند، باید در نهایت خضوع و فروتنی باشد»^۲

حسین علی می گوید: «تواضع یعنی فروتنی و متواضع یعنی فروتن، متواضع کسی است که برابر مردمان جنبه ادب و فروتنی را رعایت کرده و پیرامون خود بینی و خود پسندی نگردد این خوی پسندیده موجب ایجاد محبت در دلها می گردد و همه شخص فروتن را دوست می دارند و عزیزش می شمارند و او را ستوده و تحسین می نمایند.^۳ از فرمایشات ائمه هدی در باره تواضع بسیار اهمیت داده شده است. زیرا که امام صادق (ع) در باره تواضع و علائم آن را بیان می فرماید:

«افضل العبادۃ العلم بالله والتواضع له»^۴ برترین عبادت آگاهی نسبت به خدا و تواضع در پیشگاه اوست.

همینطور امام صادق (ع) فرمود: «سئل عن الصادق (ع) عن التواضع فقال: هو ان ترضی من المجلس بدون شرفک وان تسلّم علی من تلقی وان تترك المراء وان كنت محققاً...»^۵ از امام صادق (ع) پرسید، تواضع چیست؟ فرمود: به پائین نشستن در مجلس راضی باشی و بر هر که رسیدی سلام کنی و از مجادله پرهیزی و اگر چه حق با تو باشد.

در باره تواضع عارف دوران، امام ائمت (قدسه سره) فرموده اند: به مناسبت آنکه تواضع را در مقابل کبر قرار داده اند نه در مقابل تکبر... در ظاهر لغت و عرف تواضع اظهار

۱- سیدروح الله موسوی خمینی - شرح حدیث جنود عقل و جهل - تهران - موسسه نشر و تنظیم آثار امام خمینی ۱۳۸۵، ص ۳۳۳

۲- شهید مرتضی مطهری، مجموعه آثار، قم انتشارات صدرا ۱۳۸۲ ش ج ۱۷ ص ۳۵۴

۳- حسین علی گلشن، اخلاق گلشنی - تهران، نشر جامعه تعلیمات اسلامی ص ۳۲ ۱۳۳۲

۴- حرانی - ابو محمد الحسن علی بن الحسین بن شعبه تحف القبول - ص ۵۶۴ - ۱۳۷۶ ه نشر مکتبه الصدوق - تهران

۵- کلینی - محمد بن یعقوب - اصول کافی ج ۲ ص ۱۳۱ - ۱۴۱۱ ه ۱۹۹۰ م دار التعارف للمطبوعات - بیروت

و مجلسی - محمد باقر - بحار الانوار ج ۷۲ ص ۵۵۲ - طبعة اول ۱۴۱۲ ه ۱۹۹۲ م دار الاحیاء التراث العربی بیروت